KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING NAZARIY ASOSLARI

Djabarova Aziza Sodikjonovna
Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani 122-maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Maqolada ushbu yo‘nalishning paydo bo‘lish tarixi, falsafiy va metodologik ildizlari hamda asosiy nazariy tamoyillari – jumladan, tilning mujassamlanishi (embodiment) konsepsiyasi, konseptual metafora nazariyasi, kognitiv grammatika, ramka semantikasi va prototip nazariyasi – batafsil yoritiladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, nazariy asoslar, konseptual metafora, kognitiv grammatika, til, kognitsiya, generativ grammatika, prototip nazariyasi.

Kognitiv tilshunoslik zamonaviy tilshunoslikning eng muhim va faol rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib tilni inson ongining tafakkur va bilish jarayonlarining ajralmas qismi sifatida o‘rganadi. Bu fan tilni mustaqil va avtonom tizim deb hisoblamaydi aksincha uni umumiy kognitiv qobiliyatlarning ya’ni idrok xotira tasniflash va umumlashtirish kabi jarayonlarning bir ko‘rinishi sifatida ko‘radi. Til orqali inson dunyoni idrok etadi tajribasini umumlashtiradi bilimlarni saqlaydi va boshqalarga uzatadi shuning uchun kognitiv tilshunoslik tilshunoslik hodisalarini psixologik falsafiy va neyrobiologik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq holda tadqiq etadi. Bu yo‘nalishning asosiy g‘oyasi shundaki til insonning bilish faoliyatining natijasi va vositasi bo‘lib uning yordamida dunyo haqidagi bilimlar ongda tashkil etiladi va ifodalanadi[1].

Kognitiv tilshunoslikning paydo bo‘lishi XX asrning ikkinchi yarmida sodir bo‘lgan kognitiv inqilob bilan bevosita bog‘liqdir. 1950-1960 yillarda psixologiya va falsafada insonning bilish jarayonlarini o‘rganish markaziy o‘rin egalladi va bu jarayon tilshunoslikka ham ta’sir ko‘rsatdi. O‘sha davrda Noam Chomskiyning generativ grammatika nazariyasi hukmron bo‘lib tilni miyaning tug‘ma va avtonom moduli deb hisoblardi. Biroq 1970 yillarning oxirlarida bir guruh olimlar bu yondashuvga qarshi chiqib tilni ma’no semantika va inson tajribasi bilan bog‘lashni taklif qildilar. Ko‘plab tadqiqotchilar til va idrok munosabatini o‘rganishni boshladilar. Jorj Miller va Filipp Jonson Leyrdning 1976 yilda nashr etilgan “Til va idrok” kitobi[2] bu yo‘nalishning asosiy boshlanish nuqtalaridan biri sifatida qaraladi. Aynan shu davrda kognitiv tilshunoslik maktab sifatida shakllana boshladi va u tilshunoslikning an’anaviy struktural va generativ yo‘nalishlaridan keskin farq qiladigan yangi paradigma sifatida maydonga chiqdi.

Kognitiv tilshunoslikning shakllanishida bir qator taniqli olimlarning hissasi beqiyosdir. Jorj Lakoff va Mark Jonson 1980 yilda “Metaphors We Live By” kitobida[3] kontseptual metafora nazariyasini ishlab chiqdilar va metaforani nafaqat til balki tafakkurning asosiy mexanizmi deb ko‘rsatdilar. Ronald Langacker kognitiv grammatika nazariyasini yaratib grammatika ham mazmunli ekanligini va u konseptualizatsiya orqali shakllanishini isbotladi[4]. Charlz Fillmore freym semantikasini rivojlantirdi ya’ni so‘zlarning ma’nosi faqat ma’lum bilim freymlari ichida tushunilishini ta’kidlagan bo‘lsa Leonard Talmi kuch dinamikasi va obrazli sxemalar nazariyasini taklif qildi. Uolles Chaf Gilles Fauconnier va Mark Turner kabi olimlar ham bu fan rivojiga muhim hissa qo‘shdilar. Bu ishlar tilni inson tajribasi va bilish jarayonlari bilan uzviy bog‘lash imkonini berdi va kognitiv tilshunoslikni mustahkam ilmiy asosga qo‘ydi.

Kognitiv tilshunoslikning rasmiy tug‘ilishi 1989 yil bahorida Germaniyaning Duysburg shahrida bo‘lib o‘tgan Xalqaro lingvistik simpozium va birinchi xalqaro konferensiyaga to‘g‘ri keladi. Shu yerda

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Xalqaro kognitiv tilshunoslik assotsiatsiyasi (ICLA) tashkil etildi “Cognitive Linguistics” jurnali asos solindi va monografiyalar seriyasi boshlandi[5]. Bu vaqtga kelib fan allaqachon gullab yashnab koʻplab asarlar nashr etilgan edi. Oʻzbek tilshunosligida esa bu yoʻnalish 2000 yillardan boshlab faol oʻrganila boshlandi va hozirgi kunda konsept freym prototip kabi tushunchalar milliy ilmiy adabiyotda keng qoʻllanilmoqda. Oʻzbek olimlari bu fan doirasida til va tafakkur munosabatini milliy til materiallari asosida tadqiq etishga alohida e’tibor qaratmoqdalar.

Kognitiv tilshunoslikning umumiy terminologik asoslari tilni kognitiv vosita sifatida koʻrishga asoslanadi va bir qator fundamental tamoyillarga tayanadi. Birinchidan til avtonom emas balki umumiy kognitiv qobiliyatlarning bir qismi hisoblanadi. Ikkinchidan ma’no markaziy oʻrin tutadi va grammatika ham semantik xususiyatga ega. Uchinchidan bilim tajribaga asoslanadi ya’ni embodiment printsipi amal qiladi va til insonning jismoniy madaniy va ijtimoiy tajribasidan kelib chiqadi. Toʻrtinchidan kategoriyalashtirish prototipik boʻlib tushunchalar aniq chegara bilan emas balki eng yaxshi namunalar prototiplar orqali tuziladi. Bu tamoyillar tilshunoslik terminologiyasini yangicha mazmun bilan boyitdi va an’anaviy terminlardan farqli oʻlaroq kognitiv jarayonlarni toʻgʻridan toʻgʻri ifodalovchi yangi terminlar qatorini yaratdi.

Kognitiv tilshunoslik terminologiyasining markaziy tushunchalari orasida konsept inson ongida saqlanadigan eng kichik bilim birligi sifatida alohida oʻrin tutadi. U soʻz emas balki butun tajriba va bilimlar majmui boʻlib kontseptualizatsiya esa dunyoni ongda tasvirlash jarayonini bildiradi. Kategoriyalashtirish ob’yektlarni guruhlarga ajratishni freym esa bilimning strukturalashgan toʻplamini ya’ni soʻz ma’nosi faqat shu freym ichida ochilishini anglatadi. Obrazli sxema jismoniy tajribadan kelib chiqqan asosiy sxemalarni domen kontsept joylashgan bilim maydonini kontseptual metafora esa abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali tushunish mexanizmini ifodalaydi. Metonimiya bir narsani boshqasi orqali ifodalashni kontstruktiv grammatika esa grammatik konstruksiyalarning ham ma’noga ega ekanligini koʻrsatadi. Bu terminlar tilshunoslikning an’anaviy terminlaridan farqli oʻlaroq kognitiv jarayonlarni toʻgʻridan toʻgʻri aks ettiradi va koʻpincha ingliz tilidan oʻzlashgan holda qoʻllaniladi ammo oʻzbek tilida ular mustahkam oʻrin egallagan.

Kognitiv tilshunoslikning terminologiyasi dinamik xususiyatga ega boʻlib fan rivojlanishi bilan yangi terminlar paydo boʻlmoqda. Masalan blend mental space embodiment construction grammar kabi tushunchalar keyingi bosqichlarda qoʻshilgan. Bu yoʻnalish tilshunoslikni psixologiya neyron fanlar sun’iy intellekt va madaniyatshunoslik bilan yaqinlashtirdi va bugungi kunda nafaqat nazariy balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega boʻldi. Tarjima ta’lim kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt tizimlarida kognitiv yondashuvlar keng qoʻllanilmoqda. Natijada kognitiv tilshunoslik til va tafakkur oʻrtasidagi chuqur bogʻlanishni ochib beruvchi zamonaviy fan sifatida tilshunoslikning rivojlanishida muhim oʻrin egallab turibdi va kelajakda ham yangi terminlar va tushunchalar bilan boyishda davom etadi.

Kognitiv tilshunoslik terminlarining dastlabki bosqichi (1970–1980-yillar) kognitiv tilshunoslikning shakllanishida eng muhim davr hisoblanadi. Bu davrda fan generativ grammatika nazariyasiga qarshi kuchli reaktsiya sifatida maydonga chiqdi va tilni inson bilish jarayonlari bilan bogʻliq holda oʻrganishga asos solindi[6]. 1970-yillarning ikkinchi yarmida bir guruh olimlar til va tafakkur oʻrtasidagi munosabatlarni yangicha yondashuv bilan tadqiq eta boshladilar. Ular tilni mustaqil va avtonom tizim deb hisoblamay, uni inson ongining idrok, xotira va kategoriyalashtirish kabi umumiy kognitiv mexanizmlarining bir qismi sifatida koʻrishni taklif qildilar. Bu bosqichda dastlabki terminlarning yuzaga kelishi asosan Jorj Lakoff, Mark Jonson, Ronald Langacker va Charlz Fillmorning

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

ishlariga bog‘liq bo‘lib, ular keyingi o‘n yilliklarda kognitiv tilshunoslikning terminologik asosini yaratdilar[3].

1970-yillarning oxirlarida kognitiv tilshunoslikning dastlabki g‘oyalari shakllana boshladi. Bu davrda Noam Chomskiyning generativ grammatika nazariyasi hukmron bo‘lib, tilni miyaning tug‘ma va avtonom moduli deb hisoblardi. Biroq Lakoff va boshqa tadqiqotchilar bu yondashuvni tanqid qilib, til ma’nosini inson tajribasi va bilish jarayonlari bilan bog‘lash zarurligini ta’kidladilar. Aynan shu davrda “kontseptual metafora”, “freym semantikasi”, “kognitiv grammatika” kabi asosiy terminlarning ilk urug‘lari paydo bo‘ldi. Bu terminlar nafaqat yangi tushunchalarni ifodaladi, balki tilshunoslikni psixologiya va falsafa bilan yaqinlashtirdi[7].

Jorj Lakoff va Mark Jonsonning 1980-yilda nashr etilgan “Metaphors We Live By” asari bu bosqichning eng muhim yutuqlaridan biri hisoblanadi. Unda “kontseptual metafora” termini birinchi marta ilmiy ahamiyat kasb etdi. Lakoff va Jonson metaforani nafaqat tilning stilistik vositasi, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida ko‘rsatdilar. Ularning fikricha, abstrakt tushunchalar (masalan, vaqt, sevgi, bahs) konkret jismoniy tajribalar (masalan, pul, urush, yo‘l) orqali tushuniladi. Masalan, “vaqt – pul” metaforasi kundalik hayotda keng qo‘llaniladi va bu orqali metafora til va ong o‘rtasidagi chuqur bog‘lanishni ochib beradi. Bu ish dastlabki terminologiyaga “kontseptual metafora” va “metaforga asoslangan tushuncha” kabi tushunchalarni kiritdi hamda keyingi tadqiqotlar uchun asos bo‘ldi[3]. Charlz Fillmorning ishlari esa “freym semantikasi” (frame semantics) terminining paydo bo‘lishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. 1970-yillarning o‘rtalaridan boshlab Fillmor so‘z ma’nosini faqat alohida lug‘at birliklari emas, balki butun bilim tuzilmalari – freymlar ichida tushunish kerakligini ta’kidlagan. Uning 1975-yilgi “Sahnalar va freymlar semantikasi” va 1982-yilgi “Freym semantikasi” maqolalari bu terminni mustahkamladi. Freym – bu inson tajribasidan kelib chiqqan strukturalashgan bilim to‘plami bo‘lib, so‘z faqat shu freym ichida to‘liq ma’no kasb etadi. Masalan, “sotuvchi” so‘zi faqat “savdo freymi” (xaridor, narx, tovar) doirasida tushuniladi. Fillmorning ishlari kognitiv terminologiyaga “freym”, “saqnalar va freymlar” kabi tushunchalarni olib kirdi va til ma’nosining ensiklopedik xarakterini ta’kidlagan dastlabki terminlarni shakllantirdi[7].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lakoff G. Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006.
2. Miller G.A., Johnson-Laird P.N. Language and Perception. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol.1. Stanford: Stanford University Press, 1987.
5. Dirven R. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999.
6. Geeraerts D. Cognitive Linguistics: Basic Readings. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006.
7. Fillmore Ch.J. Frame Semantics. In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.